Lucyna Agnieszka Jankowiak
(Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa)

Leksem *apopleksja* w historii polszczyzny

Pochodzenie nazwy

O ile wyraz *apopleksja* nie jest omawiany przez słowniki etymologiczne¹, o tyle słowniki wyrazów obcych (różnych epok) w większości² go notują (Amszejewicz, 1859, s. 34; Zatorski, 1939, s. 26; Rysiewicz, 1958, s. 64; Tokarski, 1980, s. 43; Sobol, 1999, s. 67). Rejestrują go również słowniki zapożyczeń – zarówno oddzielne ich wydania np. Bańko, Drabik i Wiśniakowska (2007, s. 25), jak i te zamieszczane w monografiach (również w postaci indeksów odsyłających do opracowań), np. Rybicka-Nowacka (1973, s. 21); Moszyńska (1975, s. 161); Leeming (1976, s. 35).

¹ Nie notują go Bańkowski (2000); Boryś (2005); Boryś i Popowska-Taborska (2010); Brückner (1989); Decyk-Zięba i Dubisz (2008); Długosz-Kurczabowa (1998, 2008); Malmor (2009); Sławski (1952).

² Wyjątkiem jest Kopaliński (1990).

Leksem *apopleksja* różnie jest klasyfikowany w literaturze przedmiotu (słownikach: ogólnych języka polskiego, wyrazów obcych, zapożyczeń oraz monografiach zapożyczeń czy innych źródłach)³:

1. jako zapożyczenie greckie (SW I, 1900–1927, s. 49; Strycharski, 1925, s. 4; Zawiliński, 1985, s. 298; Arct, 1929?, s. 5; *M. Arcta Nowoczesna encyklopedia...*, 1938, s. 50; Zatorski, 1939, s. 26; Dor I, 1958, s. 174; Tokarski, 1980, s. 43; Kucharska, 1994, s. 81; Szymczak, 1994a, s. 70);
2. jako zapożyczenie francuskie (Dubisz, 2004, s. 109). Niektóre opracowania etymologizują jeszcze szczegółowiej: jest zapożyczeniem francuskim z greckiego (Sobol, 1999, s. 67; Bańko, Drabik, & Wiśniakowska, 2007, s. 25). Przeczy takiemu stanowisku nieobecność leksemu *apopleksja* np. w Bochnakowa (2012); Rzepka (2006);
3. jako zapożyczenie łacińskie (czasem szczegółowo: ze średniowiecznej łaciny lub grecko-łacińskie) (Leeming, 1976, s. 35; SPXVII/XVIII I, 1999–2004, s. 164; Moszyńska, 1975, s. 161; WSJP (b.d.); Rybicka-Nowacka, 1973, s. 21; Rysiewicz, 1958, s. 64; Skorupka, Auderska, & Łempicka, 1989, s. 16; Puzynina, 1963, s. 19; Jankowiak, 2005, 2006, s. 22, 2015, s. 176);
4. jako zapożyczenie greckie lub łacińskie (Migdał, 2002, s. 153). To najrzadsze stanowisko.

Po przeanalizowaniu propozycji w literaturze przedmiotu i porównaniu ich z najwcześniejszymi użyciami leksemu *apopleksja* trzeba się opowiedzieć za niewątpliwym zapożyczeniem łacińskim⁴. Jak wynika z materiałów SPXVI I (1966–2012, s. 191), prawdopodobnie po raz pierwszy⁵ odnotowanym w 1534 roku (5 razy) w zielniku Stefana Falimirza *O ziołach i mocy ich*, Kraków 1534 (czyli w tekście popularnonaukowym dotyczącym ówczesnej medycyny) (Jankowiak, 2005, 2006). Np.:

³ Nie ustosunkowują się do kwestii, z jakiego języka jest to zapożyczenie, niektóre słowniki czy opracowania wymieniają ten leksem (np. Amszejewicz, 1859, s. 34; Bańko, 2000, s. 37; KJP, b.d.; L I, 1807, s. 22; Michejda, 1953, s. 8; NKJP, b.d.; Rzepka & Wydra, 1982, s. 205; SPXVI I, 1966–2012, s. 191; SWil I, 1861, ss. 26–27; Wiśniakowska, 2007, s. 7; Zawilska, 2008, s. 237; Zgłobicka, 2007a, s. 222).

⁴ Z kolei łac. *apoplexia* to termin pochodzenia greckiego, znany już przed Hipokratesem z Kos (czyli ok. V–IV w. p.n.e.) w zn. ‘ogólnie: stan nagłej umysłowej i fizycznej utraty władzy i kontroli nad organizmem’ (Zieliński, 2004, ss. 69–70).

⁵ Wyrazu nie notują słowniki oraz opracowania zawierające słownictwo staropolskie (Deptuchowa, 2014; Krasnowolski, 1914; Reczek, 1968; Rostafiński, 1900; Rzepka & Wydra, 1982; Słstp, 1953–2002).

*Też mowę straconą przywraca która ginie dla paraliżu albo apoplexijey / gdy ten
fok tego ziela będzie dawany w uſtha na ięzyk często potroſzſze. I 64b⁶*

*Też gdy który człowiek zgryzie dwie ziarnce gorczytze á dwie ziarnce pieprzu
natſzczo / tedi onego dnia nietrzeba mu ſie bać nagley ſmierci / którą zową
lekarze Apoplexia. I 125d*

*zaſię z omieſzkania zwyczajnego krwie puſzczania / przychoǳą na ony ludzie /
wrzedzienicze [...] Apoplexija tho ieſt nagła ſmieć [!]. V 57a⁷.*

Znaczenie

Od pierwszej połowy XVI wieku do dziś leksem *apopleksja* rejestrowany jest przez różne słowniki. Warto zatrzymać się nad znaczeniami podawanymi przy tym wyrazie zarówno w słownikach różnych epok, jaki i słownikach naukowych⁸ (np. SPXVI). Oto przegląd definicji *apopleksji*:

XVI wiek

SPXVI I (1966–2012, s. 191) *lek*. ‘wylew krwi do mózgu, połączony z utratą przytomności i częściowym lub całkowitym bezwładem ciała, często też z utratą mowy; nagła śmierć’

LI (1807, s. 22)⁹ ‘gwałtowne ustanie władzy czyli obumarcie nerwów, paraliż, szlak’

SW I (1900–1927, s. 49) *lek*. ‘porażenie władzy ruchu i przytomności w następstwie wylania krwi do mózgu’¹⁰

XVII wiek

SPXVII/XVIII I (1999–2004, s. 164) 1. ‘wylew krwi do mózgu powodujący paraliż lub śmierć, udar’; 2. ‘nagła śmierć’

LI (1807, s. 22)¹¹ ‘gwałtowne ustanie władzy czyli obumarcie nerwów, paraliż, szlak’

SW I (1900–1927, s. 49) *lek*. ‘porażenie władzy ruchu i przytomności w następstwie wylania krwi do mózgu’¹²

⁶ Chodzi o ziele paraliżowe.

⁷ Cytat zamieszczony w: *Traktat / To iest nauka puſzczania krwie* (tu o skutkach upuszczania krwi bez powodu).

⁸ Część słowników nie notuje znaczenia, a podaje jedynie odpowiednik obcojęzyczny, np. (G I, 1930–1933, s. 6; Michejda, 1953, s. 8; S 1881 (np. I, s. 25) i S 1905 (np. I, s. 30)).

⁹ Notuje cytaty z XVI w.

¹⁰ Z badań nad słownikiem wynika, że jego autorzy ekscerpowali materiał od XIV w. do czasów im współczesnych (Majdak, 2008, s. 100). Przy hasle brak cytatów pozwalających ustalić źródła i czas ich powstania.

¹¹ Podaje cytaty z XVII w.

¹² Por. przypis 10.

Rybicka-Nowacka (1973, s. 21) ‘udar, porażenie’

Zgłobicka (2007a, s. 222) ‘wylew krwi do mózgu, połączony z utratą przytomności i częściowym lub całkowitym bezwładem ciała’

XVIII wiek

SPXVII/XVIII I (1999–2004, s. 164) 1. ‘wylew krwi do mózgu powodujący paraliż lub śmierć, udar’; 2. ‘nagła śmierć’

L I (1807, s. 22)¹³ ‘gwałtowne ustanie władzy czyli obumarcie nerwów, paraliż, szlak’

SW I (1900–1927, s. 49) *lek.* ‘porażenie władzy ruchu i przytomności w następstwie wylania krwi do mózgu’¹⁴

Dor I (1958, s. 174)¹⁵ ‘in. udar; nagły wylew krwi do mózgu na skutek pęknięcia lub zaccopowania naczyń krwionośnych, powodujący połowiczny lub całkowity paraliż ciała, często śmierć’

XIX wiek

L I (1807, s. 22)¹⁶ ‘gwałtowne ustanie władzy czyli obumarcie nerwów, paraliż, szlak’

Amszejewicz (1859, s. 34) *med.* ‘nagłe wylanie się krwi do jakiegokolwiek organu, wskutek zbyt dużego jej tam napływu’

SWil I (1861, ss. 26–27) *med.* ‘nagłe wylanie się krwi do jakiegokolwiek organu wskutek zbyt dużego jej tam napływu’

Strycharski (1925, s. 4) ‘porażenie władzy ruchu i przytomności wskutek pęknięcia naczyń krwionośnych (krwotoku) w mózgu, udar’

SW I (1900–1927, s. 49) *lek.* ‘porażenie władzy ruchu i przytomności w następstwie wylania krwi do mózgu’¹⁷

Dor I (1958, s. 174)¹⁸ ‘in. udar; nagły wylew krwi do mózgu na skutek pęknięcia lub zaccopowania naczyń krwionośnych, powodujący połowiczny lub całkowity paraliż ciała, często śmierć’¹⁹

XX wiek

SW I (1900–1927, s. 49) *lek.* ‘porażenie władzy ruchu i przytomności w następstwie wylania krwi do mózgu’²⁰

¹³ Przytacza cytaty z XVIII w.

¹⁴ Por. przypis 10.

¹⁵ Słownik ten gromadzi materiał od 2. poł. XVIII do 1. poł. XX w. Trudno stwierdzić, czy do całego tego okresu odnosi się również znaczenie, bo słownik podaje cytaty tylko od 2. poł. XIX w.

¹⁶ Ze względu na wiek wydania słownika podaję tu tę definicję. Przy hasle L jednak przytacza cytaty tylko od XVI do XVIII w.

¹⁷ Por. przypis 10.

¹⁸ Por. przypis 15.

¹⁹ Por. przypis 15.

²⁰ Por. przypis 10.

- Arct (1929?, s. 5) 'nagły napływ krwi do mózgu, zawieszający jego czynności; nagły napływ do rdzenia pacierzowego, do płuc, do serca'
- Zatorski (1939, s. 26) 'nagłe uderzenie krwi do serca lub mózgu'
- Rysiewicz (1958, s. 64) *med.* 'udar, porażenie całego organizmu lub jego członków na skutek krwotoku mózgowego'
- Tokarski (1980, s. 43) 'nagły wylew krwi do mózgu na skutek pęknięcia lub zaczerwienia naczyń krwionośnych, powodujący połowiczny lub całkowity paraliż ciała, często śmierć; udar mózgowy'
- Skorupka, Auderska i Łempicka (1989, s. 16) *med.* 'wylew krwi do mózgu na skutek pęknięcia lub zaczerwienia naczyń krwionośnych; udar'
- Szymczak (1994a, s. 70) 'nagle przerwanie dopływu krwi tętniczej do pewnego obszaru mózgu wskutek pęknięcia lub zaczerwienia naczyń krwionośnych, powodujące połowiczny lub całkowity paraliż ciała, często śmierć; udar mózgu'
- Sobol (1999, s. 67) *med.* 'nagle przerwanie dopływu krwi tętniczej do pewnego obszaru mózgu wskutek pęknięcia lub zaczerwienia naczyń krwionośnych, powodujące połowiczny lub całkowity paraliż ciała, często śmierć; udar mózgu'
- Bańko (2000, s. 37) Apopleksja to nagły wylew krwi do mózgu na skutek pęknięcia lub zaczerwienia naczyń krwionośnych, powodujący paraliż a nawet śmierć

XXI wiek

- Dubisz (2004, s. 109) *med.* 'nagły wylew krwi do mózgu wskutek pęknięcia lub zaczerwienia naczyń krwionośnych, powodujący częściowy lub całkowity paraliż ciała, często śmierć; udar mózgu, udar mózgowy'
- WSJP (b.d.) *książk.* 'nagły wylew krwi do mózgu wskutek pęknięcia lub zaczerwienia naczyń krwionośnych, powodujący paraliż ciała lub nawet śmierć'²¹.

Jak widać wyraz *apopleksja* w słownikach, jeśli pojawia się definicja inna niż synonimiczna, poświadczony jest nieprzerwanie od pierwszej połowy XVI wieku przede wszystkim w znaczeniu 'wylew krwi do mózgu', często w tej definicji dodawane są informacje o konsekwencjach choroby (jej ataku): 'powodujący częściowy lub całkowity paraliż ciała'.

Wziąwszy jednak pod uwagę historię medycyny, należałoby zweryfikować znaczenia odnotowane w SPXVI i SPXVII/XVIII. Oba słowniki w swych definicjach eksponują fakt wylania krwi do mózgu, co jest słuszne jedynie z punktu widzenia współczesnej wiedzy medycznej o istocie tej choroby (np. Gumułka & Rewerski, 2000, ss. 1017–1019; Pawlaczyk, 2007, ss. 208–210). Tymczasem fakt, że istotą apopleksji jest wylanie krwi do mózgu, stwierdził dopiero w 1655 roku Szwajcar Johann Jakob Wepfer (1620–1695, miejski fizyk z Schaffhausen).

²¹ KJP i NKJP nie podają definicji.

W 1658 roku opublikował on rozprawę (*Observationes anatomicae ex cadaveribus euorum quos sustulit apoplexia*) na temat apopleksji, w której – wykorzystując koncepcję krwiobiegu Harveya – opisał 5 przypadków osób zmarłych na udar mózgu, które w mózgu miały właśnie zmiany krwotoczne. Odkrycia tego dokonał przeprowadzając sekcję mózgu tych osób. Ustalił – wbrew obowiązującej wówczas teorii czterech żywiołów²² – że komory mózgu nie zostały zaczipowane przez śluz, ale przez krew. Tym samym podważył, funkcjonującą jeszcze do początków XIX wieku, teorię humoralną (Dzierżanowski, 1983, s. 75; *Kronika medycyny*, 1994, ss. 182, 183, 190; Zieliński, 2004, s. 70).

Komentując przytoczone wyżej definicje, należy wskazać, że Linde, formułując swoją, odwołał się do nieaktualnej już wówczas wiedzy o istocie apopleksji jako chorobie nerwów. Taka opinia panowała od VII wieku (n.e.) do momentu wspomnianego odkrycia Wepfera (Zieliński, 2004, s. 70).

Poza tym trzeba też zwrócić uwagę, że jedynie SPXVII/XVIII (1999–2004) dokonuje rozróżnienia na dwa znaczenia wyrazu *apopleksja* ('wylew krwi do mózgu powodujący paraliż lub śmierć, udar' oraz 'nagła śmierć'). Inne słowniki te znaczenia łączą, traktując nagłą śmierć jako następstwo ataku apoplektycznego.

Od XIX wieku pojawiają się w niektórych publikacjach definicje rozszerzające zakres znaczeniowy leksemu *apopleksja*. Słowniki języka polskiego z połowy XIX wieku (Amszejewicz, 1859, s. 34; SWil I, 1861, ss. 26–27) rejestrują ten wyraz

²² W myśl teorii czterech żywiołów, stworzonej przez Hipokratesa i Galena, rozwijającej naukę o czterech elementach Empedoklesa z Akragas (ok. 490–430 p.n.e.) i Arystotelesa ze Stagiry (384–322 p.n.e.), świat (makrokosmos) zbudowany jest z czterech elementów (powietrza, ognia, wody i ziemi), którym odpowiadają cztery jakości (suchość, ciepło, wilgotność i zimno). Analogicznie do makrokosmosu zbudowany jest ludzki organizm (mikrokosmos). Czterem elementom i jakościom odpowiadają ciecze ustrojowe (płyny ustrojowe, humory): krew (ciepła i wilgotna, pochodzi z serca), żółć, tj. cholera (ciepła i sucha, produkowana w wątrobie), śluz, tj. flegma (zimny i wilgotny, pochodzi z mózgu), czarna żółć, tj. melancholia (sucha i zimna, wywodzi się ze śledziony). Zdrowie zapewnia zachowanie stanu równowagi humorów (tzw. krazja). Nieznaczna przewaga jednej z cieczy decyduje o temperamencie człowieka (sangwiniczny, choleryczny, flegmatyczny, melancholijny). Z rodzajem temperamentu związana jest budowa ciała oraz skłonność do konkretnych chorób. Nadmiar jednego z humorów (tzw. dyskrazja) powoduje chorobę. Walcząc z nią, organizm stara się usunąć zbytek cieczy (tzw. krizis), np. w postaci kataru, krwotoków, w ropie, w moczu, z potem. W związku z tym leczenie polega na stosowaniu leków przywracających stan równowagi między płynami, czyli powodujących wydalanie ich nadmiaru. (Brzeziński, 2004, ss. 87–90; Gajda, 2011, ss. 106–108; Rooney, 2013, ss. 133–135; Strzelecka & Kowalski, 2000, ss. 152, 185–186; Szumowski, 2008, ss. 100–101).

w znaczeniu (z kwalifikatorem *med.*) ‘nagle wylanie się krwi do jakiejkolwiek organu wskutek zbyt dużego jej tam napływu. Apopleksja mózgu, płuc itd.’²³. Rozszerzone znaczenie występuje też w Arct (1929?, s. 5) i w Zaturski (1939, s. 26) na początku XX wieku. W kolejnych latach (por. wyżej, np. Rysiewicz, 1958; Skorupka, Auderska, & Łempicka, 1989; Sobol, 1999; Dubisz, 2004) *apopleksja* notowana jest znów głównie w znaczeniu ‘wylew krwi do mózgu’²⁴.

Funkcjonowanie wyrazu *apopleksja* w odmianach polszczyzny

Jak już wspomniałam, *apopleksja* pojawia się w polszczyźnie pisanej w 1534 r. w zielniku S. Falimirza (5 razy). Jak informuje SPXVI (1966–2012), w XVI stuleciu poświadczona jest jeszcze 17 razy (łącznie więc w XVI wieku – 22 razy) w²⁵: GłabGad (6)²⁶, MiechGłab (2), BielKron (5), SienLek (2), RejZwierc (1)²⁷, SkarŻyw (1).

Jak wynika z jednego z cytatów z FalZioł, wyraz *apopleksja* od razu mógł należeć do ówczesnej polskiej terminologii medycznej, bo autor zielnika, który nie był lekarzem, poprzedził go określeniem *zową lekarze*. Por. przytoczony wyżej cytat FalZioł I 125d. Ponadto leksem *apopleksja* wystąpił jeszcze 8 razy w innych tekstach medycznych – GłabGad (6)²⁸, SienLek (2) – co wraz z użyciami w FalZioł (5) daje 13, czyli 59% poświadczeń w tekstach medycznych epoki, oraz 9 razy (41%) w innych tekstach prozaicznych.

²³ Powtórzenie definicji w SWil (1861) nie jest zaskakujące. Słownik Amszejewicza był bowiem źródłem dla SWil (np. Skorupska-Raczyńska, 1998).

²⁴ Analizując znaczenia *apopleksji* w różnych słownikach, nie można pominąć kwestii przepisywania definicji od poprzedników.

²⁵ Skróty podaję za SPXVI (1966–2012): GłabGad – Andrzej Glaber, *Gadki z pisma wielkiego filozofa Arystotela*, Kraków 1535; MiechGłab – Maciej Miechowita – Andrzej Glaber, *Polskie wypisanie dwojej krajiny świata*, Kraków 1535; BielKron – Marcin Bielski, *Kronika*, Kraków 1564; SienLek – Marcin Siennik, *Lekarstwa doświadczone*, Kraków 1564; RejZwierc – Mikołaj Rej, *Zwierciadło*, Kraków 1568; SkarŻyw – Piotr Skarga, *Żywoty świętych*, Wilno 1579; FalZioł – Stefan Falimirz, *O ziołach i mocy ich*, Kraków 1534.

²⁶ Na część z tych poświadczeń – MiechPol, GalbGad, BielKron – w XVI w. zwraca też uwagę (Rybicka-Nowacka, 1973, s. 21), omawiając hasło *apopleksja* w literaturze pamiętnikarskiej XVII w. Z kolei G I (1930–1933, s. 6) wskazuje na *Sien*.

²⁷ Giedroyc (1905) nie wymienia tej nazwy.

²⁸ Por. też Migdał (2002).

W XVII i pierwszej połowie XVIII wieku (SPXVII/XVIII I, 1999–2004, s. 164²⁹) *apopleksja* zaświadczona jest 43 razy³⁰ w dwóch znaczeniach, o czym była mowa, w zn. 1 (31: 3+w28); w zn. 2. 12 (4+w8). Ponieważ jedynie w tym słowniku rozbito znaczenie tego wyrazu na dwa, a w pozostałych oba znaczenia podawane są łącznie, rozpatruję je całościowo. W materiale z tego okresu *apopleksja* notowana jest zarówno w tekstach medycznych, jak i w innych tekstach, tzn. niemedycznych.

Jeśli chodzi o teksty medyczne, to udokumentowana została w 5 tekstach łącznie 21 razy: w XVII wieku 4 razy w jednym tekście³¹ (SyrZiel)³² oraz w XVIII wieku w 4 tekstach: BeimJelMed (7), PromMed (1), VadeMed (1), CompMed (8)³³, czyli w sumie 17 razy. Wynika z tego, że 49% poświadczeń jest z tekstów medycznych. Do tego należy dodać również prace Erazma Syksta (XVII wiek) oraz Jędrzeja Krupińskiego (XVIII wiek)³⁴ cytowane przez Lindego³⁵, a także publikacje Ludwika Perzyny (*Lekarz dla włościan* z 1793 roku) i Rafała Czerwiakowskiego (*Wypwód o narzędziach cerulickich* z 1779 roku) wymieniane przez Michejdę

²⁹ Uwzględniam również cytaty z kartoteki słownika w RCIN.

³⁰ Dokładnie: 7+w36, czyli 7 razy w tekstach wyekscerpowanych w 100% i 36 razy w tekstach ekscerpowanych metodą wybiórczą. Por. SPXVII/XVIII I/XII (1999–2004).

³¹ Skróty podaję za SPXVII/XVIII (1999–2004): BeimJelMed – Samuel Beimler, tłum. Jan Jelonek, *Medyk domowy*, Leszno 1749; BirkNiedz – Fabian Birkowski, *Kazania na niedziele*, Kraków 1623; ChmielAteny I – Joachim Benedykt Chmielowski, *Nowe Ateny...*, t. I, Lwów 1745; CompMed – *Compendium medicum...*, Częstochowa 1719; GazPol – *Gazety Polskie (i Cudzoziemskie)*, Warszawa 1735, 1736; KellGram – Jan Tobiasz Keller, *Nowa królewska polska i niemiecka gramatyka*, Poznań 1699; Kn – Grzegorz Knapiusz, *Thesaurus Polono-latino-graecus seu Promptuarium linguae Latinae et Graecae*, Kraków 1621–1643; ŁubHist – Władysław Łubieński, *Historia polska z opisaniem rządu i urzędów polskich...*, Wilno 1763; MikSil – Jerzy Mikuć, *Silva rerum*, 1733; NiesKor – Kasper Niesiecki, *Korona polska*, t. II, Lwów 1738; PromMed – *Promptuarium medicum*, Kraków 1716; SapADiar – Antoni Sapieha, *Diariusz pisany i skorygowany za 1730–1731*, rkp. z lat 30. XVIII w; SekrWyj – *Sekret wyjawiony osobliwszy, ten za którym człowiekowi rozsądnemu, chyba chcącemu żadne zło na świecie szkodzić nie będzie*, Poznań 1689; SyrZiel – Szymon Syreniusz, *Zielnik...*, Kraków 1613; TylkRoz – Wojciech Tyłkowski, *Uczone rozmowy...*, Warszawa 1692; VadeMed – *Vademecum medicum...*, Zamość 1724; WojnaInst – Jan Karol Woyna, *Compendiosa linguae polonicae...*, Gdańsk 1690.

³² Potwierdza to też G I (1930–1933, s. 6).

³³ Potwierdza to też (jednym cytatem) G I (1930–1933, s. 6).

³⁴ Erazm Sykst, *O cieplicach we Szkle*, Zamość 1617; wyd. 1 – podaję za: Hrabec i Peplowski (1963, s. 202); Jędrzej Krupiński *Osteologia...*, Lwów 1774–1777 – podaję za: Hrabec i Peplowski (1963, ss. 119–120).

³⁵ Krupińskiego cytuje też G I (1930–1933, s. 6).

(Michejda, 1953, s. 8)³⁶. Do specjalistycznych użyć omawianego leksemu doliczyć można 4 poświadczenia w słowniku G. Knapiusza (XVII wiek) i odnotowanie (podaję za G I, 1930–1933, s. 6) w słowniku M. A. Trotza (XVIII wiek). W sumie daje to około 60% specjalistycznych użyć leksemu *apopleksja*.

Inne poświadczenia (18) nazwy *apopleksja* pochodzą z 11 różnych (głównie z XVIII wieku) tekstów niemedycznych: XVII (5): BirkNiedz (2), SekrWyj (1), WojnaInst (1)³⁷, TylkRoz (1); XVIII (13): GazPol (2), ŁubHist (1), KellGram (1), SapADiar (1), ChmielAteny I (3), NiesKor (3), MikSil (2).

Do XVII-wiecznych użyć wyrazu *apopleksja* spoza tekstów medycznych należy dodać około 50 z literatury pamiętnikarskiej (Rybicka-Nowacka, 1973, ss. 21, 100)³⁸, np. z *Pamiętnika* Mikołaja Jemiołowskiego³⁹, a więc z literatury pozwalającej badać ówczesny język potoczny⁴⁰. Z kolei do XVIII-wiecznych poświadczeń spoza tekstów medycznych można doliczyć użycia *apopleksji* w korespondencji *Jadwigi Rafałowiczówny* z lat 1710–1720 (Zawilska, 2008, s. 237), a więc także z języka potocznego.

Niewątpliwie można stwierdzić, że przed dyskusją nad polskim słownictwem medycznym, która rozpoczęła się w XIX wieku i której efektem było porządkowanie i ujednolicanie polskiej terminologii medycznej, czyli od XVI do XVIII wieku, wyraz *apopleksja* był notowany w polszczyźnie często, również w tekstach specjalistycznych (naukowych i popularnonaukowych). Spełniał więc warunki ówczesnego terminu naukowego.

W pierwszej połowie XIX wieku termin *apopleksja* był przedmiotem dyskusji – jako jeden z wielu „wyrazów lekarskich” – między Józefem Majerem i Fryde-

³⁶ Nie wymieniają wyrazu *apopleksja* opracowania tekstów dokumentujących polskie słownictwo medyczne XVIII w. – terminologiczne (Rybicka-Nowacka, 1990) oraz potoczne (Umińska-Tytoń, 1989, 1990). Częściowo może to jednak być przypadkowe, bo wymienione artykuły podają wybór przykładów. Nie znalazłam też *apopleksji* w Umińska-Tytoń (1992).

³⁷ Ten sam przykład w Puzynina (1963, s. 19).

³⁸ Wartość tę należy traktować jedynie jako orientacyjną, gdyż w (Rybicka-Nowacka, 1973, s. 100) *apopleksję* wymienia się w grupie wyrazów użytych do 50 razy. Trzeba więc przyjąć, biorąc pod uwagę inne listy zamieszczone w monografii, że *apopleksja* w literaturze pamiętnikarskiej XVII w. użyta została nie mniej niż 11 razy i nie więcej niż 50 razy.

³⁹ Wydanego przez A. Bielowskiego we Lwowie dopiero w 1850 (za: Rybicka-Nowacka, 1973, s. 104).

⁴⁰ Por. „Literatura pamiętnikarska [...] pisana była przez ludzi różnego «autoramentu i kondycji», przeważnie (mam tu na myśli drugą połowę w. XVII) mało wykształconych [...]. Badanie słownictwa pamiętnikarzy XVII wieku jest więc celowe dla poznania ówczesnego języka potocznego i stopnia rozpowszechnienia latynizmów” (Rybicka-Nowacka, 1973, s. 6).

rykiem Skoblem, zasłużonymi dla polskiej terminologii medycznej krakowskimi lekarzami (Jankowiak, 2015, ss. 48–49), a Józefem Feliksem Trojańskim (Majer & Skobel, 1835, s. 459, 1836, ss. 43–44; Trojański, 1836, ss. 159–160):

Apoplexia. Że żadna z narzeczy sławiańskich w dobieraniu wyrazów lekarskich, gdzie naszych niedostaje, pomijaną być nie powinna, najlepszym dowodem jest apoplexia. Wyraz ten u nas tłumaczono dawniej przez *nagłą śmierć* jak np. «Apoplexia to jest *nagła śmierć*» Syren. 465. To jednak nazwisko przy bliższej rozwadze utrzymać się nie może, gdzie bowiem jest śmierć, tam już nie ma choroby. Nazwiska czeskie téj niemocy jedne w mowie polskiej całkiem byłyby bez znaczenia jak np. *mrtvice* i *scepenina*, drugie ulegają zarzutowi cudzoziemszczyzny jako to *sslak* (czytaj szlak) *nahly*. Nie można było zatem lepiej zaradzić potrzebie, jak przez przyjęcie z języka staro-słowiańskiego i rosyjskiego wyrazu *udar*, używanego tamże w znaczeniu apoplexia. (Majer & Skobel, 1835, s. 459)

Apoplexya. Na oznaczenie téj niemocy, użyty z rosyjskiego narzecza wyraz *udar*, nie zdaje się nam być potrzebny; w rosyjskim bowiem narzeczu znaczy on toż samo, co polski *raz*, niemiecki *Schlag*, a francuski *un coup*, tj. *uderzenie*; i tak, gdy Polak mówi *raz apoplexyjny*, Niemiec *der Schlagfluss*, a Francuz *un coup d'apoplexie*, Rosyjanin statecznie mówi i pisze *udar apoplektyczeskii*. Z tego zatem powodu sam ten wyraz nie może zastąpić nazwy *Apoplexya*: a jeśli tak jest, i jeśli tylko był wprowadzony na miejsce polskiego *raz*, toć zdaje się lepiej pozostać przy swoim, niż bez żadnej korzyści, chociaż-to pobratymczy, w nasze narzecze wprowadzać wyraz. Oprócz tego, jeśli *paraliż* można nazwać *porażeniem*, nie od *udaru* ale od *razu* pochodzącem, czemuż sama *Apoplexya*, nie miałaby być *razem* mianowana? Wyraz bowiem *raz*, tworzy słowa *razić*, *porazić*, z kąd znowu rzeczywiście pochodzą wyrazy *rażenie*, *porażenie*, znamionujące skutki *razu apoplexyjnego*. (Trojański, 1836, ss. 159–160)

Apoplexya. Gdzie idzie o oznaczenie nazwiska niemocy z kilku niepewnie podanych przypadłości, tam Linde łatwo popełnić mógł omyłki. Lecz gdzie cała rzecz zależy na przeczytaniu wyraźnie napisanego nazwiska, powszechnie znanéj choroby, tam wystarczyłyby mniejsze nawet zdolności, niż twórcy ogólnego słownika polskiego. Słusznie się przeto dziwimy, dla czego w tém najmniej właściwém miejscu, R.⁴¹ przeniewierzył się swéj jedynéj podporze.

⁴¹ R. – Recenzent. Tak Majer i Skobel piszą o Trojańskim, odnosząc się do: Trojański (1836).

Wyraźnie tam znajdujemy apoplexyą w języku rosyjskim i starosłowiańskim mianowaną bez żadnego dodatku *udarem*. Co gdy tak jest, stosowniej podobno będzie, przyjąć ten wyraz z obcego narzecza, aniżeli zastępować go wyrazem wprowadzie własnym, lecz nigdy nieużywanym w rozumieniu apoplexyi, ale jak dawniej tak teraz brany w wielu innych znaczeniach. Gdybyśmy bowiem *apoplexyą* mianowali *razem*, oczywiście stąd wynikłoby zamięszanie, którego mniej szczęśliwie tylekroć szukał gdzieindziej R. Jeślibyśmy zaś w celu uniknienia wszelkiej niepewności, w miejsce *apoplexyi*, musieli mówić *raz apoplexyjny* to zaiste byłibyśmy w smutnym położeniu Zabłockiego. (Majer & Skobel, 1836, ss. 43–44)

Również Amszejewicz (1859, s. 36) i SWil I (1861, ss. 26–27) opatrują hasło *apopleksja* kwalifikatorem *med.* Te przykłady z XIX-wiecznych prac dowodzą, że w tym okresie *apopleksja* była terminem medycznym i jako termin była brana pod uwagę przy wspomnianym porządkowaniu i ujednolicaniu polskiej terminologii medycznej (por. Jankowiak, 2015). W wyniku działań polskich lekarzy, zwłaszcza krakowskich, ale także (w mniejszym stopniu) warszawskich i poznańskich, wydano w 1881 roku w Krakowie *Słownik terminologii lekarskiej polskiej* (dalej: S 1881), który gromadził całą ówczesną ściśle naukową polską terminologię medyczną z obcymi odpowiednikami⁴². W S 1881 odnotowano również *apopleksję*, obok innych (ułożonych w szeregu synonimicznych w kolejności od najbardziej odpowiedniego – zdaniem autorów – synonimu do najmniej przez nich polecanego) jej synonimicznych określeń: *rażenie*, *raz*, *apopleksyja*, *[udar]*⁴³ (por. Jankowiak, 2015, s. 333). Zwraca uwagę, że chociaż *apopleksja* została tu wymieniona, nie należy do najlepszych terminów, bo znalazła się dopiero na trzecim miejscu.

W drugiej połowie XIX wieku *apopleksję* znaleźć można w tekstach popularnonaukowych – poradnikach domowych (Kucharska, 1994, s. 81). Jednak tutaj *apopleksja* nie występuje już jako samodzielny termin⁴⁴, ale część terminów dwuwyrazowych⁴⁵ (w znaczeniu dotychczasowego jednowyrazowego): *apopleksja*

⁴² Na temat S 1881 Jankowiak (2015).

⁴³ Zapisanie terminu w nawiasie kwadratowym oznacza, że jest to wyraz rzadziej używany lub mniej właściwy.

⁴⁴ Może to być też przypadkowe, ponieważ autorka opracowania zanalizowała zaledwie 8 poradników.

⁴⁵ Por. także w S 1881 I (s. 25): *Apoplexia haemorrhagica* *rażenie krwawe*, np. *mózgu* (*krwotok mózgowy*).

krwawa⁴⁶ ‘nagły napływ krwi do mózgu na skutek pęknięcia lub zaczopowania naczyń krwionośnych powodujący całkowity lub częściowy paraliż ciała’⁴⁷.

Po wydaniu S 1881 prace nad polską terminologią medyczną trwały, co wynikało z chęci jego uzupełnienia i poprawienia oraz z rozwoju samej medycyny, a w związku z tym z pojawianiem się nowych terminów. Kolejny słownik – *Słownik lekarski polski* z 1905 roku (dalej: S 1905⁴⁸) – także notuje *apopleksję*, w szeregach synonimicznych: *rażenie*, *udar*, *apopleksya* (I, ss. 30 75, 103, 108)⁴⁹ oraz *rażenie mózgowe*, *udar mózgowy*, *apopleksya* (I, s. 216). W obu ciągach synonimicznych termin *apopleksja* jest jednak na ostatnim miejscu, czyli na miejscu najmniej zalecanego (w terminologii ściśle naukowej) terminu.

Apopleksję jako termin samodzielny znaleźć jeszcze można np. w encyklopedii zdrowia z 1931 roku (Rodowski, 1931b, ss. 334, 614). Prawdopodobnie to jedno z ostatnich użycie terminu *apopleksja* w medycznej terminologii ściśle naukowej. Jeszcze w ogólnej encyklopedii z 1938 roku (*M. Arcta Nowoczesna encyklopedia...*, 1938, s. 50) jest hasło *apopleksja*, ale bez kwalifikatora *med.* (mimo że w spisie skrótów wymieniany jest taki kwalifikator). Kolejne poświadczenia są już raczej z poziomu potocznej odmiany terminologii medycznej.

Z kolei wydany w 1900 roku tom 1 SW (I, 1900–1927, s. 49) odnotował *apopleksję* z kwalifikatorem *lek.* (ale bez cytatów). Natomiast w słowniku Arcta, rejestrującym *apopleksję* (Arct, 1929?, s. 5), brak kwalifikatora dziedzinowego, mimo że w spisie skrótów *med.* figuruje.

Słownik Doroszewskiego (Dor I, 1958, s. 174) odnotowuje *apopleksję* również bez kwalifikatora *med.* czy *lek.*, a cytaty ma wyłącznie z literatury drugiej połowy XIX i początków XX wieku: Bronisław Zaleski, *Żywot księcia Adama Jerzego Czartoryskiego* (1881), Henryk Sienkiewicz, *Potop*⁵⁰ (1886), Jan Lam, *Głowy do pozłoty* (1899), Bolesław Prus, *Nowele* (XIX/XX), Walery Łoziński, *Szlachcic chodacki*. *Powieść* (1909) i Antoni Słonimski, *Moje walki nad Bzdurą* (1932).

⁴⁶ Obok tego połączenia pojawiły się 2 inne: *apopleksja nerwowa* ‘porażenie nerwowe’ i *apopleksja wodnista* ‘biegunka spowodowana nieżytem jelit’ (Kucharska, 1994, s. 16).

⁴⁷ Poświadczenia nie znajduje *apopleksja* w opracowaniu zielnika z pierwszej połowy XIX w. (Zgłobicka, 2007b; autorka podaje tylko wybór przykładów) oraz w opracowaniu polszczyzny potocznej XIX w. (Umińska-Tytoń, 2001).

⁴⁸ O dalszych pracach nad polską terminologią medyczną oraz o S 1905: Jankowiak (2015, ss. 94–98).

⁴⁹ Cytuje ten szereg synonimiczny również: Michejda (1953, s. 8).

⁵⁰ Por. też Strycharski (1925, s. 4).

W badaniach ankietowych przeprowadzonych w drugiej połowie XX wieku na temat odchodzącego słownictwa przedwojennego pokolenia (Handke, Popowska-Taborska, & Galsterowa, 1996, s. 43) wskazano termin *apopleksja* jako przykład wyrazu, który wyszedł lub wychodzi z użycia w ogólnej polszczyźnie literackiej, głównie mówionej, za życia tego pokolenia (Handke, Popowska-Taborska, & Galsterowa, 1996, s. 10).

Pierwszy słownik medyczny wydany po 1905 roku, tzn. *Polski słownik medyczny* (z 1981), nie rejestruje już polskiego terminu *apopleksja*. Podobnie jak np. internetowy *Słownik terminów medycznych* (wersja z 2015). Termin *apopleksja* nie pojawia się nawet w popularnych opracowaniach z różnych okresów, jakim jest encyklopedia zdrowia (Roźniatowski, 1982; Gumułka & Rewerski, 2000).

Apopleksję znaleźć można natomiast w medycznych słownikach polsko-łacińskich (Babecki & Dąbrowska, 1978, s. 19; Dąbrowska, 2005, s. 543). Z kolei popularne wydawnictwo (*Słownik terminologii medycznej...*, 2000, s. 18) przy hasle *apopleksja* wyjaśnia, że jest to „przestarzały synonim udaru mózgu”⁵¹.

Często nie notują *apopleksji* również prace analizujące współczesną polską terminologię medyczną na różnych jej poziomach⁵²: ściśle naukową (Kacprzak, 2000; Musiołek-Choiński, 1986⁵³) czy zawodową, potoczną (Długosz, 1990; Hoder-Mackiewicz, 2007; Obara, 2003).

Na listach frekwencyjnych języka polskiego, opracowanych dla 5 stylów (tekstów popularnonaukowych, drobnych wiadomości prasowych, publicystyki, prozy artystycznej i dramatu artystycznego na materiale z lat 1963–1967⁵⁴), a także dla szóstego stylu⁵⁵ (polszczyzny mówionej na materiale z lat 1974–1976) – brak również hasła *apopleksja*.

⁵¹ Jedno z najnowszych wydań encyklopedii (*Encyklopedia popularna PWN*, 2015) notuje hasło *apopleksja* (s. 51), odsyłając jednak do terminu *udar mózgowy* (s. 1048): „**udar mózgowy, apopleksja, med.** [...]”

⁵² Mam świadomość, że w pracach tych zwykle podany jest wybór przykładów.

⁵³ To istotne, bo praca powstała na podstawie materiału z różnych medycznych tekstów naukowych, notujących również starsze synonimy.

⁵⁴ Najpierw wydano w 5 oddzielnych tomach listy frekwencyjne dla ww. stylów (Kurcz, Lewicki, Sambor, Szafran, & Woronczak, 1974–1977). Z kolei H. Zgólkowa (1983) opracowała listę frekwencyjną dla polszczyzny mówionej. Wyniki obu publikacji opublikowano później w 2 tomach jako Kurcz, Lewicki, Sambor, Szafran i Woronczak (1990), przy czym ograniczono w stosunku do ww. tomów liczbę wyrazów na liście alfabetycznej wyłącznie do leksemów o $f \geq 4$.

⁵⁵ Podział na style przyjmuję za twórcami list frekwencyjnych. Każda z 6 odmian opracowana została na podstawie stutysięcznej próby. Stąd łącznie wielkość tekstu dla polszczyzny

Wiele słowników z drugiej połowy XX i z XXI wieku nie notuje w ogóle *apopleksji* jako oddzielnego hasła. Nie robią tego nawet mimo założeń (przedstawionych we wstępie i/lub używania kwalifikatora *med.*), że gromadzą (w różnej liczbie) dawniejsze słownictwo, również z dzieł klasyków, czy słownictwo specjalistyczne (Cienkowski, 2006; Dobrowolski, 2008; Dunaj, 2010; Gajewska & Pawlus, 2010; Holly & Żółtak, 2001; Kopaliński, 1990; Skorupka, 1985).

Z kolei słowniki poświadczające w tym okresie wyraz *apopleksja* albo notują go bez kwalifikatora dziedzinowego (Wiśniakowska, 2007, s. 7; Bańko, 2000, s. 37; Szymczak, 1994a, s. 70; Dor I, 1958, s. 174; Kubiak-Sokół, b.d., s. 3; Tokarski, 1980, s. 43; Zaturski, 1939, s. 26; Dąbrowka, Geller, & Tuczyń, 1993), albo z kwalifikatorem *med.* (Dąbkowski & Marcjanik, 2007, ss. 11, 361⁵⁶; Skorupka, Auderska, & Łempicka, 1989, s. 16; Sobol, 1999, s. 67; Rysiewicz, 1958, s. 64; Dubisz, 2004, s. 109).

Współczesne korpusy języka polskiego (powstające kolejno na bazie tych samych oraz uzupełnianych materiałów (Bańko & Górski, 2014))⁵⁷, jak KJP (b.d.)⁵⁸, NKJP (b.d.) czy WSJP (b.d.), rejestrują *apopleksję*, co dowodzi, że pojawia się ona jeszcze w XX i XXI wieku w tekstach pisanych i mówionych. Przykładowo w NKJP *apopleksja* w całym materiale, czyli w ok. 1,5 miliarda słów, wystąpiła 63 razy, natomiast w korpusie zrównoważonym (czyli ok. 240 mln słów) wystąpiła 30 razy – głównie w książkach (21). W przeliczeniu na milion słów najczęściej pojawiła się w kanale mówionym. Z kolei w WSJP *apopleksja* jest opatrzona kwalifikatorem *książk.* (i cytatami przykładowymi z NKJP⁵⁹).

Synonimy

Przed pojawieniem się w polszczyźnie wyrazu *apopleksja* na określenie tej choroby funkcjonowało na pewno określenie *szlag* || *śląg* poświadczone już w Słstp (VIII, 1953–2002, s. 572)⁶⁰.

ogólnej wynosi 600 000 wyrazów tekstowych. Objętość słownika dla 6 stylów wynosi 42 703 wyrazy (Witaszek-Samborska, 1992, s. 38).

⁵⁶ W słowniku tym przy *apopleksji* są 2 kwalifikatory: s. 11: *termin medyczny*, s. 361: *med.*

⁵⁷ To głównie materiały po 1990 r. (80%) (Bańko & Górski, 2014, s. 14).

⁵⁸ Znaleźć tu można 24 wyniki dla hasła *apopleksja*.

⁵⁹ Można tę charakterystykę uzupełnić informacją, że opracowania słownictwa gwarowego nie notują *apopleksji*, np. (Boryś & Popowska-Taborska, 2010; Reichan, 1999; Wronicz, 2010; Pędlich, 2000; Popowska-Taborska & Boryś, 1996).

⁶⁰ Być może nieco wcześniej (ale już w 1. poł. XVI w.) przed *apopleksją* pojawiło się określenie *nagła śmierć* (Rzepka & Wydra, 1982, s. 205). Słstp (1953–2002) notuje w cytatach (pod

Na podstawie literatury przedmiotu, słowników różnych epok (ogólnych i medycznych), historycznych (ogólnych i medycznych) udało mi się zebrać synonimy leksemu *apopleksja*⁶¹.

W XVI stuleciu oprócz *apopleksji* znanych jest jeszcze co najmniej 17 innych nazw: *gdy kogo powietrze ruszy, gdy wszystko ciało zmartwieje, nagła śmierć, nagła śmierć z głowy, niemoc zapamiętania samego siebie, paraliż, paraliżowa niemoc, powietrzne zarażenie, szlak, zabicie, zabicie powietrza, zachwycenie, zamilczenie, zapamiętanie, zarażenie, zarażenie powietrzem, zmartwienie* (Jankowiak, 2006, s. 22; Migdał, 2002, s. 155; L I, 1807, s. 22; G I, 1930–1933, s. 6). Ta wielość określeń na oznaczenie jednej choroby wynikała z tego, że często autorzy, niezależnie od nazw już funkcjonujących w języku, proponowali w swych dziełach nowe terminy. Nawet w obrębie jednego tekstu mogło pojawiać się kilka określeń na tę samą chorobę. Tak jest np. w przypadku FalZioł, który oprócz *apopleksji* używał jeszcze 7 innych nazw (*nagła śmierć, paraliż, paraliżowa niemoc, szlak, zabicie, zabicie powietrza, zapamiętanie*) (Jankowiak, 2006, s. 22). Por. przytoczone wyżej cytaty z Falimirza: I 125d, V 57a. Jak widać w tych przykładach, synonimiczne nazwy w tekście bywały umieszczane obok siebie. Podobnie jest także u innych autorów z XVI wieku, np.

czemu sie ślinią ludzie wielką niemoc cirpiący abo Apoplexią to jest zapamiętanie
GlabGad C6;

Apoplexia to jest niemoc zapamiętania samego siebie, która bywa z zaduszenia
mozgu GlabGad L6v⁶²;

TA niemoc ktorą zową Apoplexya / możem po polfku rzecz zmartwienie [...]
*SienLek 60v*⁶³.

Jak ustalono na podstawie analiz słownictwa medycznego z FalZioł, synonimy nazywające *apopleksję* nie musiały różnić się znacznie frekwencją w tym samym dziele, np. *apopleksyja* (5) – *nagła śmierć* (3), *zapamiętanie* (2) (Jankowiak, 2005, s. 83).

Synonimy leksemu *apopleksja* w XVII wieku (za: L, 1807; SPXVII/XVIII, 1999–2004; Michejda, 1953; G, 1930–1933) to: *nagła śmierć, paraliż, szlak, we*

hasłami *nagły* V, s. 43 i *śmierć* IX, ss. 24–27) to połączenie, ale nie wydaje się, by dotyczyło *apopleksji*. Autorzy Słstp również nie wydzielają tego określenia.

⁶¹ Mam świadomość, że lista ich nie jest pełna ze względu na trudności z dostępem do materiału, głównie przez brak takich opracowań jak np. SPXVI czy SPXVII/XVIII dla kolejnych epok.

⁶² GlabGad cytuję za Migdał (2002, s. 155).

⁶³ Cytuję za SPXVI I (1966–2012, s. 191).

wszystkim ciele powietrzem naruszenie || we wszystkim ciele naruszenie powietrzem, a w XVIII (za: SPXVII/XVIII, 1999–2004; G, 1930–1933; Michejda, 1953) – *nagła śmierć || śmierć nagła, paraliż, rażenie, ruszenie powietrza || ruszenie powietrzem, ruszenie zupełne, szlak*.

Liczba i skład, a przede wszystkim ranga synonimów wyrazu *apopleksja* w XIX wieku (za: G II, 1930–1933, ss. 429–430; Kucharska, 1994, s. 81; Majer & Skobel, 1835, s. 459, 1836, ss. 43–44; Michejda, 1953; Strycharski, 1925, s. 4; Trojański, 1836, ss. 159–160) zmienia się: *apopleksya krwawa, porażenie, rażenie, udar*⁶⁴. W medycznej terminologii ściśle naukowej (za S 1881 I, s. 25) najbardziej polecany był termin *rażenie*. Z kolei termin *udar*, chociaż został włączony do S 1881, co oznacza, że został uznany za termin, klasyfikowany jest jako rzadszy lub „mniej właściwy”.

W pierwszej połowie XX wieku liczba i skład synonimów terminu *apopleksja* w pracach medycznych⁶⁵ oraz w słownikach języka polskiego (za: Dor IX, 1967, ss. 470–471; Arct, 1929?; SW I, 1900–1927, s. 49) różnią się. Te ostatnie wymieniają jedynie: *udar, udar mózgu, udar mózgowy*. Natomiast w opracowaniach medycznych podawane są: *krwotok mózgowy, rażenie, rażenie mózgowie, udar, udar apoplektyczny, udar mózgowy, udar mózgu, szlag, wylew krwawy do mózgu*⁶⁶. Trzeba dodać, że S 1905, podając szereg *rażenie, udar, apopleksya*, za najlepsze uważa się termin *rażenie*, a w dalszej kolejności – *udar*.

W drugiej połowie XX wieku zarówno słowniki języka polskiego (Rysiewicz, 1958, s. 64; Tokarski, 1980, s. 43; Skorupka, Auderska, & Łempicka, 1989, s. 854; Szymczak, 1994a, s. 70, 1994b, s. 580; Sobol, 1999, s. 67), jak i prace medyczne (Babecki & Dąbrowska, 1978, s. 19; PSM, 1981, s. 49; *Słownik terminologii medycznej...*, 2000, s. 18; Roźniatowski, 1982, s. 1283) rejestrują te same synonimy wyrazu *apopleksja*: *udar, udar mózgu, udar mózgowy*.

We wspomnianych już badaniach ankietowych z drugiej połowy XX wieku przedwojennego pokolenia wskazano termin *udar mózgu* jako przykład określenia, które wyszło lub wychodzi z użycia w ogólnej polszczyźnie literackiej,

⁶⁴ Zachęcają do jego przyjęcia (Majer & Skobel, 1835, s. 459).

⁶⁵ Za: Michejda (1953, s. 8); S 1905 I (ss. 30, 108, 216); Rodowski (1931a, ss. 454, 530, 1931b, ss. 334, 614). Dołączam tu również materiał z ogólnej encyklopedii, w której – moim zdaniem – użycie terminu jest bliższe pracom medycznym niż językoznawczym (*M. Arcta Nowoczesna encyklopedia...*, 1938, ss. 50, 904, 1168, 1492, 1611).

⁶⁶ Tylko w *M. Arcta Nowoczesna encyklopedia...* (1938, ss. 50, 904, 1168, 1492) pojawiły się terminy: *udar apoplektyczny, szlag, wylew krwawy do mózgu*.

głównie mówionej, za życia tego pokolenia (Handke, Popowska-Taborska, & Galsterowa, 1996, s. 43).

W XXI wieku opracowania medyczne (Dąbrowska, 2005, s. 46; Gumułka & Rewerski, 2000, ss. 1017–1018; Pawlaczyk, 2007, ss. 208–210; *Słownik terminów medycznych*, 2015) wymieniają jedynie nazwy *udar mózgu*, *udar mózgowy*, natomiast językoznawcze (Bańko, 2000, s. 37; Bańko, Drabik, & Wiśniakowska, 2007, s. 25; Dąbkowski & Marcjanik, 2007, ss. 11, 361; Dubisz, 2004, s. 109; Kubiak-Sokół, b.d., s. 3; KJP, b.d.; NKJP, b.d.; Wiśniakowska, 2007, s. 7; WSJP, b.d.) – *udar mózgu*, *udar mózgowy*, *wylew*.

Podsumowując użycie synonimów terminu *apopleksja* w XX i XXI wieku, można stwierdzić na podstawie danych NKJP, że termin *udar mózgowy* jest rzadszy od terminu *udar mózgu*. W całym materiale NKJP, czyli w ok. 1,5 miliarda słów, termin *udar mózgu* wystąpił 743 razy, natomiast *udar mózgowy* – zaledwie 6 razy. Również WSJP *udar mózgowy* klasyfikuje jako rzadziej używany wariant *udaru mózgu*.

Jak wynika z analizy cytatów hasła *udar* w NKJP (w całym materiale – 1690 użyć)⁶⁷, często w skrócie mówi się i pisze, używając terminu *udar*, będącego jednak nie samodzielny terminem, a jedynie potocznym skrótem terminów dwuwyrazowych, gdy kontekst wyraźnie wskazuje, o jaką chorobę chodzi.

Termin *wylew* jest najrzadszy w odniesieniu do omawianej choroby.

Apopleksja jako podstawa derywacyjna

Słowniki różnych okresów notują obok *apopleksji* także inne wyrazy o tym samym rdzeniu, które mogą być albo derywatami od tego leksemu, albo niezależnymi zapożyczeniami, co sugerują niektóre wydawnictwa⁶⁸. Są to⁶⁹: *apoplektyk* (XVI–XXI) (SPXVI I, 1966–2012, s. 191; SPXVII/XVIII I, 1999–2004, s. 165; L I, 1807, s. 22; G I, 1930–1933, s. 6; SW I, 1900–1927, s. 49; Szymczak, 1994a, s. 70; Sobol, 1999, s. 67; Bańko, 2000, s. 37; Dubisz, 2004, s. 109), *apoplektyczny* (XVII–XXI) (SPXVII/XVIII I, 1999–2004, ss. 164–165; L I, 1807, s. 22; Amszejewicz, 1859, s. 34; G I, 1930–1933, s. 6; SW I, 1900–1927,

⁶⁷ Część z tych użyć odnosi się, np. do *udaru słonecznego*, *udaru ciepłego* itd.

⁶⁸ Np. SW I (1900–1927, s. 49): *apoplektyk* z gr; Dubisz (2004, s. 109): *apoplektyczny* i *apoplektyk* z fr. *apoplectique*.

⁶⁹ W nawiasie podaję stulecia, w których wyraz jest notowany w słownikach.

s. 49; Rysiewicz, 1958, s. 64; Tokarski, 1980, s. 43; Szymczak, 1994a, s. 70; Sobol, 1999, s. 67; Dubisz, 2004, s. 109). Niewątpliwymi derywatami są natomiast: *apopleksyjka* (XIX)⁷⁰ i *apoplektycznie* (2. poł. XX – XXI) (Szymczak, 1994a, s. 70; Dubisz, 2004, s. 109).

W pierwszej połowie XIX wieku poświadczono jest połączenie wyrazowe z przymiotnikiem *apopleksyjny* (zapis: *apoplexyjny*): *raz apoplexyjny* (Trojański, 1836, s. 160; Majer & Skobel, 1836, s. 44).

Słowniki wydane na początku XX wieku podają połączenia z przymiotnikiem *apoplektyczny*: *atak apoplektyczny* (SW I, 1900–1927, s. 49), *budowa apoplektyczna* (S 1905 I, s. 202), *środek apoplektyczny* (SW I, 1900–1927, s. 49).

Należy zwrócić uwagę na fakt, że w XIX wieku poświadczono są liczne połączenia wyrazowe z leksemem *apopleksja*, które nazywają różne jej odmiany⁷¹ (o czym była już mowa): *apopleksja biała* – *apoplexia serosa* (G I, 1930–1933, s. 6); *apopleksja chwilowa* (G I, 1930–1933, s. 6); *apopleksja czerwona* – *apoplexia haemorrhagica* (G I, 1930–1933, s. 6); *apopleksja flegmista* – *apoplexia serosa* (G I, 1930–1933, s. 6); *apopleksja krwawa* (Kucharska, 1994, s. 81)⁷²; *apopleksja krwista* (XVIII/XIX) – *apoplexia haemorrhagica* (G I, 1930–1933, s. 6); *apopleksja łożyskowa* (G I, 1930–1933, s. 6); *apopleksja mała* (G I, 1930–1933, s. 6); *apopleksja mleczna położnic* (G I, 1930–1933, s. 6); *apopleksja mózgu* (SWil I, 1861, ss. 26–27); *apopleksja nerwowa* (Kucharska, 1994, s. 81; G I, 1930–1933, s. 6 – XIX); *apopleksja oka* (G I, 1930–1933, s. 6); *apopleksja piorunująca* (Arct, 1929?, s. 5 ‘śmiertelny atak apopleksji’); *apopleksja płuc* (SWil I, 1861, ss. 26–27); *apopleksja płucna* – *apoplexia pulmonum* (G I, 1930–1933, s. 6); *apopleksja podłącznicowa* (XIX/XX; G I, 1930–1933, s. 6); *apopleksja słoneczna* – *insolatio* (G I, 1930–1933, s. 6); *apopleksja wilgociowa* – *apoplexia serosa* (G I, 1930–1933, s. 6); *apopleksja wodna* – *apoplexia serosa* (G I, 1930–1933, s. 6); *apopleksja wodnista* (Kucharska, 1994, s. 81; G I, 1930–1933, s. 6 – *apoplexia serosa*); *apopleksja zimna* – *apoplexia serosa* (G I, 1930–1933, s. 6); *apopleksja zupełna* (1834) (G I, 1930–1933, s. 6).

⁷⁰ SW I (1900–1927, s. 49) podaje cytat z A. Krasz., ale nie ma takiego skrótu w wykazie. Dor I (1958, s. 174): Krasz. Wędr. – J. I. Kraszewski, *Wędrówki literackie, fantastyczne i historyczne*, Wilno 1840.

⁷¹ Połączenia te wyekserpowałam głównie z G (1930–1933), który nie pozwala jednak często na ustalenie dokładnej chronologii pojawiania się nazw. Tam, gdzie się to udało, podaję orientacyjne stulecie w nawiasie (por. przypis 69.).

⁷² Kucharska analizuje materiał z 2. poł. XIX w.

W powyższym materiale występują określenia synonimiczne: *apoplexia serosa*: *apopleksja biała*, *apopleksja flegmista*, *apopleksja wilgociowa*, *apopleksja wodna*, *apopleksja wodnista*, *apopleksja zimna*; *apoplexia haemorrhagica*: *apopleksja czerwona*, *apopleksja krwawa*, *apopleksja krwista*; *apoplexia cerebri*: *apopleksja mózgu*, *apopleksja krwawa*; *apoplexia pulmonum*: *apopleksja płuc*, *apopleksja płucna*.

Wraz z wycofywaniem się terminu *apopleksja* ze ścisłej terminologii medycznej znikają też połączenia wyrazowe z komponentem *apopleksja*⁷³. Nie ma ich nawet w słownikach polsko-łacińskich długo utrzymujących termin *apopleksja* (Babecki & Dąbrowska, 1978; Dąbrowska, 2005). Analiza cytatów zgromadzonych w NKJP (63 cytaty) również nie poświadcza połączeń wyrazowych z udziałem terminu *apopleksja*.

Podsumowanie

Apopleksja to wyraz pochodzenia łacińskiego, użyty po raz pierwszy prawdopodobnie w 1534 roku w medycznym tekście popularnonaukowym. Zapożyczony został do polszczyzny pisanej od razu jako ówczesny termin medyczny, a nie jedynie potoczna nazwa choroby. Świadczyć może o tym użycie przez Falimirza (nielekarza) określenia „zową lekarze”.

Wyraz *apopleksja* w polszczyźnie nieprzerwanie notowany jest przez słowniki z materiałem polskim od XVI wieku do dziś. W ciągu swej bytności w polszczyźnie traktowany jest jako termin medyczny, o czym świadczą jego liczne poświadczenia w tekstach medycznych różnych epok. Dowodzi tego również fakt, że kiedy w XIX dyskutowano, jaki powinien być skład polskiej terminologii medycznej, brano go pod uwagę, wykazywano jego przewagę nad innym terminem synonimicznym – *udar*. Ostatecznie umieszczono go w dwóch ważnych dla historii polskiej terminologii medycznej leksykonach medycznych: S 1881, S 1905. Jednak już w tych słownikach widać, że termin *apopleksja* miał konkurencję w postaci – niezbyt licznych – synonimów. Prawdopodobnie leksem *apopleksja* ostatni raz został użyty jako termin ścisłe medyczny przed drugą wojną światową. Dziś należy do grupy archaizmów w terminologii medycznej. Również w języku ogólnym należy go traktować jako

⁷³ Na miejsce *apopleksji* w połączeniach wyrazowych wchodzi leksem *udar*, np. *udar krwawy*, *udar nerwowy*, *udar płucny*, *udar słoneczny*.

przykład wyrazu przechodzącego do grupy słownictwa archaicznego. Warto zwrócić uwagę, że jego znajomość dla części użytkowników języka polskiego wynika z poświadczeń w tekstach literatury pięknej – głównie z XIX wieku.

Przyczyny zaniku terminu *apopleksja* wynikają między innymi z czynników pozajęzykowych, tzn. z coraz lepszego poznania istoty nazywanej przez niego choroby i przez to oddzielenie chorób, które były jedynie podobne. Efektem tego było w XIX wieku (stuleciu znacznego rozwoju medycyny) rozszerzenie znaczenia terminu *apopleksja*. Świadczy o tym także pojawienie się licznych kilkuwyrazowych (głównie dwuwyrazowych) terminów, by oddzielić różniące się choroby. W okresie XIX wieku, zwłaszcza jego drugiej połowy, i na początku XX wieku te połączenia zanikają wraz z odchodzeniem *apopleksji* z terminologii ściśle medycznej.

Choć termin *apopleksja* przed XIX wiekiem miał liczne synonimy (od XVI wieku), to żaden nie okazał się tak ekspansywny jak *udar* (*udar mózgu*, *udar mózgowy*), który ostatecznie doprowadził do wycofania terminu *apopleksja* z terminologii ściśle naukowej. Mimo że jest zapożyczeniem z rosyjskiego⁷⁴, prawdopodobnie od razu był bardziej czytelny niż *apopleksja* (zapożyczenie z łaciny) przez skojarzenie z czasownikiem *uderzyć*, co z kolei najlepiej oddawało gwałtowność przebiegu choroby.

Na zakończenie warto dodać, że polszczyzna była źródłem terminu *apopleksja* dla języka rosyjskiego (Leeming, 1976, s. 35).

Wykaz skrótów

- Dor – Doroszewski, W, (red.), (1958, 1967). *Słownik języka polskiego* t. 1, 9. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- G – Giedroyc, F, (1930–1933). *Polski słownik lekarski* t. 1–2. Warszawa: Wydawnictwo Kasy imienia Mianowskiego, Instytut Popierania Nauki.
- KJP – *Korpus języka polskiego PWN* (online: <http://sjp.pwn.pl/korpus>).
- L – Linde, S, B, (1807). *Słownik języka polskiego* t. 1. Warszawa: Drukarnia XX. Piarów.
- NKJP – *Narodowy Korpus Języka Polskiego* (online: <http://www.nkjp.uni.lodz.pl>).
- PSM – *Polski słownik medyczny*, 1981, Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich.

⁷⁴ Na możliwość zapożyczenia z rosyjskiego wskazują jedynie (Boryś, 2005, ss. 662–663; Majer & Skobel, 1835, s. 459, 1836, ss. 43–44; Trojański, 1836, ss. 159–160).

- S 1881 – Janikowski, S, Oettinger, J, Kremer, A, (1881). *Słownik terminologii lekarskiej polskiej*. Kraków: Towarzystwo Lekarskie Krakowskie.
- S 1905 – Browicz, T, Ciechanowski, S, Domański, S, Kryński, L, (1905). *Słownik lekarski polski*. Kraków: Towarzystwo Lekarskie Krakowskie, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Słstp – Urbańczyk, S (red.), (1953–2002). *Słownik staropolski*, t. 1–11. Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich
- SPXVI – Mayenowa, M, R, Pełowski, F (red.), (1966–2012). *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–36. Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – IBL PAN.
- SPXVII/XVIII – Siekierska, K (red.), (1999–2004). *Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku t. 1, z. 1–5*. Kraków: IJP PAN {oraz wydanie internetowe słownika + kartoteka (zob. RCIN)}.
- SW – Karłowicza, J, Kryński, A, Niedźwiedzki, W, (1900–1927). *Słownik języka polskiego*. Warszawa: E. Lubowski i S-ka.
- SWil – Zdanowicz, A (red), (1861). *Słownik języka polskiego*, t. 1–2. Wilno: Maurycy Orgelbrand.
- WSJP – *Wielki słownik języka polskiego PAN* (online: www.wsjp.pl).

Bibliografia

- Amszejewicz, M. (1859). *Dykcjonarz*. Warszawa: Drukarnia A. Gins.
- Arct, M. [1929?]. *Słownik ilustrowany języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta.
- Babecki, J., & Dąbrowska, B. (1978). *Słownik lekarski polsko-łaciński*. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich.
- Bańko, M. (2000). *Inny słownik języka polskiego PWN* (T. 1). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bańko, M., & Górski, R. L. (2014). Praktyczny przewodnik po korpusie języka polskiego. W: M. Hebal-Jezińska (Red.), *Praktyczny przewodnik po korpusach języków słowiańskich* (ss. 11–28). Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego. Pobrano 2 kwietnia 2016, z www.iszip.uw.edu.pl/files/pdf/praktyczny_przewodnik.pdf
- Bańko, M., Drabik, L., & Wiśniakowska, L. (2007). *Słownik spolszczeń i zapożyczeń*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bańkowski, A. (2000). *Etymologiczny słownik języka polskiego* (T. 1–2). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bochnakowa, A. (Red.). (2012). *Wyrazy francuskiego pochodzenia we współczesnym języku polskim*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Boryś, W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Boryś, W., & Popowska-Taborska, H. (2010). *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny: T. 6. Indeksy wyrazowe do tomów I–V* (z płytą CD). Warszawa: SOW.
- Brückner, A. (1989). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

- Browicz, T., Ciechanowski, S., Domański, S., & Kryński, L. (1905). *Słownik lekarski polski* [S 1905]. Kraków: Towarzystwo Lekarskie Krakowskie, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Brzeziński, T. (Red.). (2004). *Historia medycyny*. Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL.
- Cienkowski, W. (2006). *Praktyczny słownik wyrazów bliskoznacznych*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Dąbkowski, G., & Marcjanik, M. (2007). *Język polski: Popularny słownik synonimów i antonimów*. Warszawa: Langenscheidt.
- Dąbrowska, B. (2005). *Słownik medyczny łacińsko-polski i polsko-łaciński*. Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL.
- Dąbrówka, A., Geller, E., & Tuczyński, R. (1993). *Słownik synonimów*. Warszawa: MCR.
- Decyk-Zięba, W., & Dubisz, S. (Red.). (2008). *Glosariusz staropolski: Dydaktyczny słownik etymologiczny*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Deptuchowa, E. (Red.). (2014). *Słownik staropolski: Suplement: Cz. 1 (verba absentia)*. Kraków: Wydawnictwo LEXIS.
- Długosz, K. (1990). Uwagi o potocznym słownictwie medycznym. *Socjolingwistyka*, 10, 91–96.
- Długosz-Kurczabowa, K. (1998). *Szkolny słownik: Etymologia*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Długosz-Kurczabowa, K. (2008). *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dobrowolski, M. (2008). *Słownik synonimów*. Katowice: Videograf II.
- Doroszewski, W. (Red.). (1958). *Słownik języka polskiego: T. 1. A–Ć* [Dor I]. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Doroszewski, W. (Red.). (1967). *Słownik języka polskiego: T. 9. T–Wyf* [Dor IX]. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Dubisz, S. (Red.). (2004). *Uniwersalny słownik języka polskiego (T. 1)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dunaj, B. (2010). *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Langenscheidt Polska.
- Dzierżanowski, R. (1983). *Słownik chronologiczny dziejów medycyny i farmacji*. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich.
- Encyklopedia popularna PWN*. (2015) (38. wyd.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA.
- Friedelówna, T. (1991). Ochrupienie, niechęć jada i trzęsienie serca, czyli na co chorowali torunianie w XVII wieku. *Rocznik Toruński*, 20, 281–293.
- Gajda, Z. (2011). *Do historii medycyny wprowadzenie*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Gajewska, B., & Pawlus, M. (2010). *Słownik synonimów i antonimów*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN.
- Giedroyc, F. (1905). Poglądy lekarskie Reja. *Krytyka Lekarska*, 3–15.
- Giedroyc, F. (1930–1933). *Polski słownik lekarski [G]* (T. 1–2). Warszawa: Wydawnictwo Kasy imienia Mianowskiego, Instytut Popierania Nauki.
- Gumułka, W. S., & Rewerski, W. (Red.). (2000). *Encyklopedia zdrowia (T. 1)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Handke, K., Popowska-Taborska, H., & Galsterowa, I. (1996). *Nie dajmy zginąć słowom: Rzecz o odchodzącym słownictwie*. Warszawa: SOW.
- Hoder-Mackiewicz, K. (2007). *Słownik potocznej polszczyzny lekarskiej: Na tle uwag ogólnojęzykowych*. Kraków: Collegium Columbinum.
- Holly, K., & Żółtak, A. (2001). *Słownik wyrazów zapomnianych, czyli słownictwo naszych lektur*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hrabec, S., & Peplowski, F. (1963). *Wiadomości o autorach i dziełach cytowanych w słowniku Lindego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Janikowski, S., Oettinger, J., & Kremer, A. (1881). *Słownik terminologii lekarskiej polskiej* [S 1881]. Kraków: Towarzystwo Lekarskie Krakowskie.
- Jankowiak, L. A. (2005). *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza: T. 1. Początki polskiej renesansowej terminologii medycznej*. Warszawa: SOW.
- Jankowiak, L. A. (2006). *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza: T. 2. Słownik*. Warszawa: SOW.
- Jankowiak, L. A. (2015). *Synonimia w polskiej terminologii medycznej drugiej połowy XIX wieku (na podstawie Słownika terminologii lekarskiej polskiej z 1881 roku)*. Warszawa: SOW.
- Kacprzak, A. (2000). *Terminologie medicale française et polonaise: Analyse formelle et sémantique*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Karłowicz, J., Kryński, A., & Niedźwiedzi, W. (1900–1927). *Słownik języka polskiego* [SW]. Warszawa: E. Lubowski i S-ka.
- Kopaliński, W. (1990). *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Korpus języka polskiego PWN [KJP]. (b.d.). Pobrano z <http://sjp.pwn.pl/korpus>
- Krasnowolski, A. (1914). *Słownik staropolski 26 000 wyrazów i wyrażen używanych w dawnej mowie polskiej* (T. 1–2). Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta.
- Kronika medycyny*. (1994). Warszawa: „Kronika”.
- Kubiak-Sokoł, A. (Oprac.). (b.d.). *Słownik wyrazów bliskoznacznych*. Warszawa: imprint.
- Kucharska, A. (1994). *Nazwy chorób w popularnym piśmiennictwie medycznym drugiej połowy XIX wieku* (Nieopublikowana praca magisterska napisana na US pod kierunkiem prof. M. Białoskórskiej). Uniwersytet Szczeciński, Szczecin.
- Kurcz, I., Lewicki, A., Sambor, J., Szafran, K., & Woronczak, J. (1990). *Słownik frekwencyjny polszczyzny współczesnej* (T. 1–2). Kraków: PAN IJP.
- Kurcz, I., Lewicki, A., Sambor, J., Szafran, K., & Woronczak, J. (1974–1977). *Słownictwo współczesnego języka polskiego: Listy frekwencyjne* (T. 1–5). Warszawa: PAN IBL.
- Leeming, H. (1976). *Rola języka polskiego w rozwoju leksyki rosyjskiej do roku 1696: Wyrazy pochodzenia łacińskiego i romańskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Linde, S. B. (1807). *Słownik języka polskiego* [L] (T. 1). Warszawa: Drukarnia XX. Piarów.
- M. Arcta Nowoczesna encyklopedia ilustrowana A–Z*. (1938). Warszawa: Zakłady Wydawnicze M. Arct, Sp. Akc.
- Majdak, M. (2008). *Słownik warszawski: koncepcja – realizacja – recepcja*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

- Majer, J., & Skobel, F. (1835). Uwagi nad niektórymi wyrazami lekarskimi. *Powszechny Pamiętnik Nauk i Umiejętności*, 3, 436–471.
- Majer, J., & Skobel, F. (1836). *Objaśnienia spostrzeżeń nad wyrazami lekarskimi*. Kraków: Tłocznia D. E. Friedleina.
- Malmor, I. (2009). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN Sp. z o.o.
- Mayenowa, M. R., & Peplowski, F. (Red.). (1966–2012). *Słownik polszczyzny XVI wieku [SPXVI] (T. 1–36)*. Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – IBL PAN.
- Michejda, K. (1953). *Słownik historycznego rozwoju polskiego mianownictwa lekarskiego ze szczególnym uwzględnieniem mianownictwa anatomicznego i chirurgicznego (na podstawie materiałów z lat od 1779 do 1905)*. Kraków: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich.
- Migdał, J. (2002). O nazywaniu człowieczych chorób – uwagi o słownictwie Glaberowych Gadek. W: M. Białoskórska & L. Mariak (Red.), *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny: T. 8: Materiały X Kolokwium Językoznawczego, Pobierowo 18–20 września 2000 r.* (ss. 147–157). Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Moszyńska, D. (1975). *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Musiołek-Choiński, K. (1986). *Polskie nazwy chorób: Studium z terminologii medycznej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Narodowy Korpus Języka Polskiego [NKJP]. (b.d.). Pobrano z <http://www.nkjp.uni.lodz.pl>
- Obara, J. (2003). Współczesne socjolektalne słownictwo medyczne. *Kształcenie Językowe*, 4, 147–187.
- Pawlaczyk, B. (Red.). (2007). *Biblia a medycyna*. Poznań: Księgarnia Świętego Wojciecha.
- Pędlich, W. (2000). Znaczenie znajomości gwarowych określeń medycznych w kontaktach lekarz-pacjent. W: G. Szpila (Red.), *Język a komunikacja 1: Zbiór referatów z konferencji Język trzeciego tysiąclecia Kraków, 2–4 marca 2000* (ss. 167–171). Kraków: Krakowskie Towarzystwo Popularyzowania Wiedzy o Komunikacji Językowej „Tertium”.
- Polski słownik medyczny [PSM]*. (1981). Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich.
- Popowska-Taborska, H., & Boryś, W. (1996). *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*. Warszawa: SOW.
- Puzynina, J. (1963). *Wypowiedzi o języku i stylu w okresie staropolskim (do połowy XVIII wieku): T. 2. Słownik*. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Reczek, S. (1968). *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Reichan, J. (Red.). (1999). *Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki „Słownika gwar polskich” (T. 1–2)*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- Rodowski, H. (Red.). (1931a). *Encyklopedia życia (T. 1)*. Poznań: Księga Sztuka Spółka Akcyjna.
- Rodowski, H. (Red.). (1931b). *Encyklopedia życia (T. 2)*. Poznań: Księga Sztuka Spółka Akcyjna.
- Rooney, A. (2013). *Fascynująca medycyna: Od starożytnych szamanów do cudów współczesnej medycyny*. Warszawa: Bellona.

- Rostański, J. (1900). *Symbola ad historiam naturalem medii aevi* (T. 1–2). Kraków: Universitatis.
- Roźniatowski, T. (Red.). (1982). *Mała encyklopedia medycyny: T. 2. P–Ż*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Rybicka-Nowacka, H. (1973). *Rzeczowniki zapożyczone z łaciny w języku polskim XVII wieku (na materiale literatury pamiątkarskiej)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Rybicka-Nowacka, H. (1990). Lekarz wiejski z roku 1788 wobec oryginału francuskiego. *Prace Filologiczne*, 35, 287–290.
- Rysiewicz, Z. (Red.). (1958). *Słownik wyrazów obcych*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Rzepka, W. R. (2006). Galicyzmy w Słowniku języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku (Uwagi po lekturze 1. tomu Słownika). *Slavia Occidentalis*, 63, 45–84.
- Rzepka, W. R., & Wydra, W. (1982). Łacińsko-polski nomenklator nazw chorób z 2. ćwierci XVI wieku. *Studia Polonistyczne*, 10, 199–209.
- Siekierska, K. (Red.). (1999–2004). *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku [SPXVII/XVIII]* (T. 1, z. 1–5). Kraków: IJP PAN (oraz wydanie internetowe słownika + kartoteka –RCIN).
- Skorupka, S. (Red.). (1985). *Słownik wyrazów bliskoznacznych*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Skorupka, S., Auderska, H., & Łempicka, Z. (Red.). (1989). *Mały słownik języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Skorupska-Raczyńska, E. (1998). *Dykcjonarz Michała Amszejewicza jako ukryte źródło Słownika wileńskiego*. W: M. Białoskórska (Red.), *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* (T. 4, ss. 71–86). Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Skorupska-Raczyńska, E. (2000). *Progresywne zapożyczenia pochodzenia łacińskiego w polszczyźnie XIX wieku*. Gorzów Wielkopolski: Wojewódzki Ośrodek Metodyczny.
- Skorupska-Raczyńska, E. (2001). *Dziewiętnastowieczne latynizmy progresywne w polszczyźnie XX wieku*. Gorzów Wielkopolski: Wojewódzki Ośrodek Metodyczny.
- Sławski, F. (1952). *Słownik etymologiczny języka polskiego* (T. 1). Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.
- Słownik terminologii medycznej: Rodzinna encyklopedia medycyny*. [2000]. Warszawa: Movex.
- Słownik terminów medycznych*. (2015). Pobrano z <http://sloownik.mesh.pl/> (wersja z 2015)
- Sobol, E. (Red.). (1999). *Słownik wyrazów obcych PWN*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Strycharski, I. (1925). *Słownik do Trylogii*. Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Strzelecka, H., & Kowalski, J. (Red.). (2000). *Encyklopedia zielarstwa i ziołolecznictwa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szumowski, W. (2008). *Historia medycyny filozoficznie ujęta*. Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki.
- Szymczak, M. (Red.). (1994a). *Słownik języka polskiego* (T. 1). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Szymczak, M. (Red.). (1994b). *Słownik języka polskiego* (T. 3). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tokarski, J. (Red.). (1980). *Słownik wyrazów obcych* PWN. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Trojański, J. F. (1836). Spostrzeżenia nad niektórymi polsko-lekarskimi wyrazami. *Kwartalnik Naukowy*, 2, 138–175.
- Umińska-Tytoń, E. (1989). Potoczne nazwy chorób i dolegliwości w księgach parafialnych Mileszek z XVIII wieku, cz. 1. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, 35, 205–218.
- Umińska-Tytoń, E. (1990). Potoczne nazwy chorób i dolegliwości w księgach parafialnych Mileszek z XVIII wieku, cz. 2. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, 36, 199–205.
- Umińska-Tytoń, E. (1992). *Polszczyzna potoczna XVIII wieku*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Umińska-Tytoń, E. (2001). *Słownictwo polszczyzny potocznej XIX wieku*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Urbańczyk, S. (Red.). (1953–2002). *Słownik staropolski* [Słstp] (T. 1–11). Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wielki słownik języka polskiego PAN* [WSJP]. (b.d.). Pobrano z www.wsjp.pl
- Wiśniakowska, L. (Oprac.). (2007). *Akademia języka polskiego PWN: T. 8. Słownik synonimów*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Witaszek-Samborska, M. (1992). *Wyrazy obcego pochodzenia we współczesnej polszczyźnie na podstawie słowników frekwencyjnych*. Poznań: „Nakom”.
- Wronicz, J. (Red.). (2010). *Mały słownik gwar polskich*. Kraków: Wydawnictwo LEXIS.
- Zaturski, Z. (1939). *Słownik wyrazów obcych z podaniem wymowy*. Lwów: Drukarnia „Ruch” Lwów.
- Zawiliński, R. (1985). *Dobór wyrazów: Słownik wyrazów bliskoznacznych i jednoznacznych do praktycznego użytku*. Kraków: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.
- Zawilska, K. (2008). O bołeniu żołądka, kwartanie i innych srogich chorobach w listach Jadwigi Rafałowiczówny do Elżbiety Sieniawskiej. *Prace Językoznawcze*, 10, 233–240.
- Zdanowicz, A. (Red.). (1861). *Słownik języka polskiego* [SWil] (T. 1–2). Wilno: Maurycy Orgelbrand.
- Zgłobicka, R. (2007a). Nazwy chorób i ich objawów w Zielniku Syreniusza. *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*, 14, 219–232.
- Zgłobicka, R. (2007b). Słownictwo medyczne pierwszej połowy XIX wieku na podstawie Zielnika Józefa Geralda Wyżyckiego. W: J. Klausy-Wartacz, A. Skowron, K. Ruta, & T. Nakoneczny (Red.), *Wobec romantyzmu...* (ss. 149–160). Poznań: Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”.
- Zgółkowa, H. (1983). *Słownictwo współczesnej polszczyzny mówionej: Lista frekwencyjna i rangowa*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Zieliński, K. W. (2004). *Słownik pochodzenia nazw i określeń medycznych: Antyczne i nowożytne dzieje chorób w ich nazwach ukryte*. Bielsko-Biała: Alfa Medica Press.

The lexeme *apopleksja* in the history of Polish

Summary

Apopleksja ‘apoplexy’ is a word of Latin origin which was used for the first time as a medical term probably in 1534 in a herbarium by Stefan Falimirz. Since then it has been continuously included in dictionaries. Over the period of its presence in Polish, it has been considered to be a medical term, which has been numerously evidenced in medical texts of various epochs and also by the fact that it was referenced in two medical lexicons which are important in the history of the Polish medical terminology: one of 1881, the other of 1905. However, these lexicons show that the term *apopleksja* had competition. Most probably, the lexeme *apopleksja* was used for the last time as a strictly medical term before the Second World War. Today it belongs to a group of archaisms in the medical terminology and has been replaced by the following terms: *udar* (*udar mózgu*, *udar mózgowy*) ‘stroke (brain stroke, cerebral stroke).’

Leksem *apopleksja* w historii polszczyzny

Streszczenie

Apopleksja to wyraz pochodzenia łacińskiego użyty po raz pierwszy prawdopodobnie w 1534 r. w zielniku Stefana Falimirza w funkcji ówczesnego terminu medycznego. Od tego momentu do dziś jest nieprzerwanie notowany przez słowniki. W ciągu swej bytności w polszczyźnie traktowany jest jako termin medyczny, o czym świadczą jego liczne poświadczenia w tekstach medycznych różnych epok oraz fakt odnotowania go w dwóch ważnych dla historii polskiej terminologii medycznej leksykonach medycznych: z 1881 r. i z 1905 r. Jednak już w tych leksykonach widać, że termin *apopleksja* miał konkurencję. Prawdopodobnie leksem *apopleksja* ostatni raz został użyty jako termin ściśle medyczny przed drugą wojną światową. Dziś należy do grupy

archaizmów w terminologii medycznej, a jego miejsce zajęły terminy: *udar* (*udar mózgu, udar mózgowy*).

Keywords: Polish language; Polish medical terminology; lexeme *apopleksja* in the history of Polish

Słowa kluczowe: język polski; polska terminologia medyczna; leksem *apopleksja* w historii języka polskiego

Lucyna Agnieszka Jankowiak, Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw

Correspondence: l.a.jankowiak@wp.pl

This work was financed within the statutory activities of the Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences.

Competing interest: The author has declared she has no competing interests.